

JOANNA LUBIERSKA

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Wydział Historii

ORCID 0000-0001-7422-7724

JAKUB WOJTCZAK

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Wydział Historii

ORCID 0000-0002-0532-005X

ZESZYTY

KALISKIEGO TOWARZYSTWA

PRZYJACIÓŁ NAUK NR 22

W KRĘGU BADAŃ

REGIONALNYCH

KALISZ 2022

ISSN 1426-6547

PRZEKRÓJ SPOŁECZNY MIESZKAŃCÓW KALISZA
POCHOWANYCH W PODZIEMIACH KOŚCIOŁA
POREFORMACKIEGO
W II POŁ. XVII – I POŁ. XIX W.

Na Wrocławskim Przedmieściu, historycznej dzielnicy Kalisza będącej obecnie lewobrzezną częścią Śródmieścia, znajduje się jednonawowa barokowa świątynia – kościół poreformacki pw. św. Józefa i Piotra z Alkantary. Obecnie pełni funkcję kościoła parafialnego parafii Świętej Rodziny, jednakże początkowo miała całkowicie inną funkcję. Powstała dla sprowadzonych do Kalisza w XVII w. Braci Mniejszych Ścisłej Obserwacji, popularnie zwanych reformatami. Początkowe lata działalności zakonu w tym mieście naznaczone były niechęcią mieszkańców, podżeganych podobno przez zakon bernardynów. W następnych latach nowo wybudowane zabudowania klasztorne zostały zniszczone podczas „Potopu Szwedzkiego”. W późniejszych latach reformacji zyskali szacunek Kaliszanie i na stałe zapisali się na kartach historii miasta. Choć zakon zlikwidowano w 1864 r., a następnie w 1914 r. budowla ucierpiała wskutek pruskiego bombardowania, z kolei w czasie II wojny światowej ulokowano w nim zakład germanizacyjny Gaukinderheim dla polskich dzieci wywożonych do Rzeszy, to pamięć o reformatach w grodzie nad Prosną jest żywa i dziś.

Przed wejściem do świątyni, przed progiem, znajduje się wmurowana w chodnik nieregularna płyta kamienna z łacińskim napisem „Hic jacet peccator 1706 Juli 9” (*Tu leży grzesznik, 9 lipca 1706*). W takim miejscu, pod kamieniem z taką inskrypcją kazał się pochować mieszkaniec wsi Wtórek koło Ostrowa Wielkopolskiego, dzierżawca dwóch innych wsi: Woli i Kakawy – Kazimierz Strobi-

szewski¹. Jego wola stała się zapewne inspiracją dla innych mieszkańców Kalisza, gdyż kilka lat później, na przykościelnym cmentarzu, zostały pochowane kolejne osoby, których status społeczny wskazywałby na pochówek w podziemiach świątyni, a miejsce swojego spoczynku znalazły na przykościelnym cmentarzu. Nie zmienia to faktu, że ta kamienna płyta zmusza odwiedzających kościół do głębszej refleksji. Bardziej dociekliwi będą się zastanawiać, kto, w odróżnieniu od Strobiszewskiego, został pochowany w podziemiach dawnego kościoła reformatów.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie przekroju społecznego osób, które swój ostatni spoczynek znalazły w kościele reformatów w Kaliszu. Ponadto, omówimy tradycję pochówków w chrześcijańskich świątyniach, a także przybliżymy historię tego odłamu zakonu franciszkańskiego w Kaliszu.

REFORMACI W KALISZU

Reformaci, zwani także Braćmi Mniejszymi Ścisłej Obserwancji, zostali sprowadzeni do Kalisza przez Marcina Wierusz Kowalskiego, człowieka pochodzącego z rodziny „dobrze zasłużonej religii przez fundację, a krajowi przez oddawane mu usługi”². Po uzyskaniu w 1622 r. zezwolenia króla Zygmunta III, w 1628 r. zakupił grunt, a w 1631 r. sprowadził reformatów do Kalisza. Pierwszy, drewniany kościół został wzniesiony po 1631 r. Niewiele jednak o nim wiadomo, poza tym że znajdował się na końcu tzw. Wrocławskiego Przedmieścia, nazywanego przez miejscowych „ostatnią drogą” lub „traktem do wieczności”, ponieważ wiodł ku cmentarzom miasta³.

Skromna świątynia z biegiem lat stała się niewystarczająca tak dla wspólnoty zakonnej, jak i dla wiernych, a dodatkowo wojska szwedzkie podczas najazdu w 1655 r. zniszczyły pierwsze, drewniane budowle. W 21 lat po fundacji, mieszczanin kaliski Jakub Jaktorowski podarował reformatom grunty leżące naprzeciw szpitala św. Trójcy, co przywilejem potwierdził król Jan Kazimierz w 1654 r.⁴

Te podstawowe fakty o początkach reformatów w Kaliszu w dodatku do Kroniki Sanninga⁵ opisał zakonnik Alexy Koralewicz:

¹ Stanisław Małyszko. *W krainie pamięci. Kaliskiego cmentarze i miejsca pochówku dawniej i dziś*, (Kalisz: Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej, 2021), 60.

² Kasper Niesiecki. *Herbarz polski*, T. V, Lipsk 1840, 336.

³ Adam Chodyński. *Kościół i klasztor OO. Reformatów w Kaliszu*, Warszawa 1874, 1.

⁴ Tamże, 5 i n.

⁵ Alexy Koralewicz (ur. ok. 1656-1722) – prowincjał reformatów, kronikarz zakonny, który przeprowadził ostateczną redakcję i przygotował do druku „Kroniki trzech zakonów postanowionych od Ojca Serafickiego Franciszka św.” Autorstwa Bernarda Sanninga. Na ich wzór, jako uzupełnienie wydał „Additament do Kronik Braci Mniejszych albo genealogia reformy do Królestwa Polskiego” wydane w Warszawie.

Roku 1631 odprawowała się Kapituła czwarta Kustodyalna w Konwencie Warszawskim u S. Antoniego, na której prezydował tenże [...] O. Prosper a Galbiato. Na tej Kapitułe stanął Kustoszem O. Gabryel Ciołkovius mąż poważny, uczony y żarliwy o regularną Obserwancyą. Ten na początku urzędu swego otrzymał miejsce nad inne sposobniejsze w Mieście Królewskim Kaliszu, y mając licencyą od O. Ministra Generalskiego, konfens od Arcybiskupa Gnieźnieńskiego, y przywilej Królewski postarał się o Introdukcyą przez Opata Łędzkiego, na miejsce od Marcina Wierusza Kowalskiego kupione przed przedmieściem, na którym Anna Sulmowska wdowa własnym nakładem wystawiła drewniany Klasztor y Kościół pod tytułem S. Józefa według intencji OO: Potym, za czasem gdy ten Konwent szczupły, y do pomieszkania wielu Braci niewygodny, do ruiny się znacznie nachylił, Stanisław Franciszek Dobrosielski Syndyk Apostolski tego Konwentu, y Albracht z Wrzące Zaiączek, także Iakub Jaktorowski Mieszczanin Kaliski sumptem swoim przyczynili placu, na którym Klasztor y Kościół iest murowany z szczodroblowości różnych Dobrodziejów⁶.

W latach 1665–1673 wybudowano nowy, murowany kościół reformacki wraz z piętrowym klasztorem z wirydarzem. W następnych latach założono cmentarz klasztorny, ogrody i wybudowano kaplice (m.in. św. Jana Nepomucena i Matki Boskiej Żołnierskiej), a także z pomocą darczyńców wyremontowano to, co zniszczyły żywioły (huragany, ulewy) i upływający czas.

Na uwagę z pewnością zasługuje jeden z obrazów znajdujący się w ołtarzu bocznym – „Adoracja Matki Boskiej z Dzieciątkiem przez św. Paschalisa de Baylon”. Jest to reprodukcja obrazu z 1715 r. reformaty Bonifacego Jatkowskiego. Kopię wykonał Józef Balukiewicz, zaś oryginał przechowywany jest w zbiorach katedralnych⁷. Obraz ten jest szczególnie ważny dla historii Kalisza, gdyż przedstawia najstarszą znaną panoramę miasta.

Klasztor przestał pełnić swą pierwotną funkcję po powstaniu styczniowym. Jednym z jego efektów był ukaz cara Aleksandra II z 8 września 1864 r., który nakazywał likwidację 108 męskich klasztorów w Królestwie Polskim⁸. Pół wieku później, w czasie bombardowania Kalisza, świątynia podzieliła los miasta – została całkowicie zniszczona⁹. W 1918 r. kościół i klasztor przekazano nazaretankom, które w czasie II wojny światowej zostały wywiezione z miasta. W tym czasie świątynię zamieniono na skład mebli, zaś budynek klasztorny przekształcono na zakład germanizacyjny dla polskich dzieci. Po zakończeniu działań wojennych nazaretanki powróciły do kościoła i klasztoru.

⁶ Aleksy Koralewicz. *Additament do Kronik Braci Mniejszych albo genealogia reformy do Królestwa Polskiego*, Warszawa 1722, 25-26.

⁷ Andrzej Drewicz. *Kościół i klasztor poreformacki*, [w:] wkaliszu.pl; https://wkaliszu.pl/8042328/Kosciol_i_klasztor_poreformacki.html [dostęp: 22.07.2022].

⁸ Roland Prejs. „Źródła do dziejów zakonników Królestwa Polskiego po kasacie klasztorów w 1864 r. Szkic zagadnienia”, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 67 (1997): 333.

⁹ Więcej na ten temat zob.: Ryszard Bieniecki, *Calisia Devastata Calisia Restituta – Kalisz zburzony Kalisz odrodzony*, (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2019).

ŹRÓDŁA DOTYCZĄCE OSÓB POCHOWANYCH

Zachowane źródła nie pozwalają na dokładne odtworzenie wielu elementów składających się na proces pochówku u reformatów w Kaliszu. Nie wiemy, jak wyglądały ceremonie pogrzebowe u reformatów w Kaliszu w XVII-XIX w. Z zachowanych instrukcji wiadomo, że każda pochowana osoba powinna zostać odnotowana. Niezbędne informacje, które miały znaleźć się w opisach metrykalnych przynosi „Instrukcja dla archiwariusza w sprawie sporządzenia kopii dokumentów dotyczących grobów zmarłych pochowanych w naszym [poznańskim – przyp. JL] kościele [reformatów – przyp. JL]

W trzeciej części księgi powinny być zapisywane imiona i nazwiska pochowanych w naszych kościołach albo na cmentarzach, jednocześnie z zaznaczeniem stanu osoby zmarłej. To znaczy, czy była ze szlachty, albo w związku małżeńskim, jakich rodziców była synem lub córką, z której parafii. Odnotować trzeba także wydaną na piśmie zgodę proboszcza oraz poczynione z racji pogrzebu wpłaty, czy też ofiarowaną nam jałmużnę, zarówno pieniężną, jak i w żywności lub innych rzeczach, na mszę, oprawę uroczystości i podejmowanie gości¹⁰.

Można założyć, że wytyczne w zakresie dokumentowania pochówków, którymi kierowali się poznańscy i kaliscy reformaci nie różniły się znacząco co do treści zapisu.

Nie wiemy, czy w Kaliszu księgi pogrzebowe były prowadzone na bieżąco. Niekiedy okazywało się, że choć dana osoba została pochowana u kaliskich reformatów (żyli świadkowie biorący udział w ceremonii pogrzebowej), to stosownego zapisu w księgach nie było. Jak pisał jeden z poznańskich zakonników:

Cokolwiek zaś tyczy staranności w spisywaniu pochówków, to wszystkie powinny być jak najdokładniej zapisane, stosownie do możliwości. Często bowiem ich udostępnienie przez sporządzany wyciąg na życzenie jaśnie wielmożnych panów, jest dla nich powodem uzasadnionej obrazy, a dla przełożonego miejsca i samego niewinnego archiwariusza wielkiego wstydu oraz niesławy, zaś dla zakonu przyczyną najwyższej hańby. Dzieje się tak w każdym razie, kiedy nie ma zapisu pochówku lub jeśli zostaje takowy znaleziony, widnieje bez podania roku, miesiąca, dnia, bez nazwiska, albo imienia, miejsca, należnego tytułu, jałmużny. Nie ma też spisanej oprawy pogrzebu, samego obrzędu, mszy, wigilii, bicia w dzwony oraz osób celebrowanych pochówek, śpiewających msze i wygłaszających ekshortacje, daty pochowania ani darów składanych z racji pogrzebów albo stosownego posiłku itd.¹¹.

¹⁰ *Kronika Reformatów poznańskich*, oprac. Jacek Wiesiołowski, Salezy Bogumił Tomczak, Grzegorz Andrzej Wiśniowski, tłum. Anna Strzelecka, (Poznań: Wydawnictwo Miejskie, 2006), 22.

¹¹ Tamże, 225-226.

Był to na tyle częsty problem, że postanowiono powyższą przestrogę wraz z „wzorem prawidłowej formy zapisywania pochówków” odnotować w księdze¹².

Wróćmy jednak do pochówków w kaliskim klasztorze i informacji stanowiących podstawę źródłową. Głównym dokumentem, na podstawie którego można w przybliżeniu określić liczbę osób pochowanych w kościele reformatów, jest kronika konwentu ojców reformatów, przechowywana w Archiwum Franciszkanów w Krakowie¹³. Na jej podstawie spis osób pochowanych w podziemiach kościoła oraz na przykościelnym cmentarzu stworzył autor zbiorowego epitafium umieszczonego w bocznym ołtarzu w kościele, a także kaliski historyk Adam Chodyński w swojej publikacji „Kościół i klasztor oo. Reformatów w Kaliszu”. Warto wspomnieć, że z tych zestawień korzystał również Józef Raciborski, tworząc m.in. spisy wojskowych i urzędników pochowanych w kaliskich świątyniach, które są obecnie przechowywane w Miejskiej Bibliotece Publicznej w Kaliszu¹⁴.

Pierwszy ze wspomnianych spisów, znajdujący się w świątyni, to zbiorowe epitafium w typie ołtarzyka. Przedstawiony jest na nim ludzki szkielet, wyobrażenie śmierci, w otoczeniu wanitatywnych symboli, m.in.: klepsydry z przesypującym się piaskiem czy lichtarza z dogasającą świecą. Obraz ten został opatrzony sentencją z księgi Mądrość Syracha Starego Testamentu *Non sunt aversi a domino, ut sit memoria illorum, in benedictione*. Po lewej stronie znajduje się napis w języku polskim, zachęcający do otwarcia obrazu: „Otwórz żywy do umarłych”. Po otwarciu epitafium ukazuje się znajdujący się sporządzony na obydwu skrzydłach spis osób pochowanych w kościele, pod tytułem „ZBIÓR IMION WSZYSTKICH DOBRODZIEJÓW W TYM TU KOŚCIELE POCHOWANYCH OD ROKU 1686”.

Nie jest znana dokładna data powstania zarówno spisu, jak również samego epitafium. Ustalono ją przypuszczalnie na przełom XVIII i XIX wieku¹⁵. W ostatnich latach tezę tę podważył jednak Maciej Błachowicz. Badacz stwierdził, że ołtarzyk nie komponuje się do jednolitej stylistycznie dekoracji kościoła poreformackiego. Według Błachowicza, zbiorowe epitafium powstało przed 1797 r. i początkowo znajdowało się w ówczesnym kościele pojezuickim, i pierwotnie był to spis osób pochowanych w tamtejszym kościele. Dopiero w XIX wieku został przeniesiony do świątyni, w której obecnie się znajduje, a pierwotny tekst

¹² Tamże, 220.

¹³ *Scrutinium antiquitatis conventus Calissiensis PP. Reformatorum*, Archiwum o. Franciszkanów w Krakowie.

¹⁴ Józef Raciborski. *Wojskowi i urzędnicy pogrzebani w podziemiach, grobach kościoła, Bernardynów, ewangelickim dawniej jezuitów, Franciszkanów, św. Mikołaj, N.P. Marii, Reformatów*. Rękopis w zbiorach Miejskiej Biblioteki Publicznej im. A. Asnyka w Kaliszu, każdy kościół posiada oddzielną kartę.

¹⁵ *Katalog zabytków sztuki w Polsce. T. 5: Województwo poznańskie. Z. 6: Powiat kaliski*, oprac. Teresa Ruszczyńska, Aniela Sławska, Zofia Winiarz, (Warszawa: Polska Akademia Nauk, 1960), 34.

został zamalowany i wypisano na nim widniejące dziś nazwiska¹⁶. Trudno się nie zgodzić z kaliskim badaczem, a przemawia za jego hipotezą fakt, że Adam Chodyński nie wspomniał o ołtarzu w publikacji z 1874 r. Mógł on pominąć ten element wystroju świątyni, jednak podał on liczne szczegółowe informacje o wyposażeniu kościoła, co raczej wyklucza tezę o opuszczeniu w opisie tego elementu. Tym bardziej, że Chodyńskiego interesowały tematy pochówków w poroformackiej świątyni kaliskiej. Niemniej, trzeba zgodzić się z Błachowiczem, że wymagana jest konserwacja tego obiektu. Bez niej niemożliwe jest bowiem potwierdzenie bądź odrzucenie hipotezy o istnieniu pierwotnego spisu zmarłych z kościoła jezuickiego¹⁷.

Spis znajdujący się na obrazie jest ułożony w porządku alfabetycznym, jednakże uszeregowanie zmarłych na liście w niektórych przypadkach zależy od pierwszej litery imienia, a w niektórych przypadkach według pierwszej litery nazwiska. Rejestr 600 osób pochowanych między 1686 a 1839 rokiem.

W publikacji pt. „Kościół i klasztor oo. Reformatów w Kaliszu”, wydanej w 1874 r., Adam Chodyński w odróżnieniu od epitafium, uwzględnił w niektórych przypadkach więcej szczegółów dotyczących zmarłych, jak np. wiek, miejscowość skąd zmarły pochodził, pokrewieństwo lub status społeczny. Spisy te w nieznacznym stopniu różnią się między sobą, głównie formą zapisu nazwisk. Chodyński uwspółcześnił je, nie stosując gramatyki uwzględnionej w pierwotnych aktach (np. *Zaiączek* u Chodyńskiego – *Zajączek*, *Niemoiowski* – *Niemojowski*). Interesującym jest również fakt, że w publikacji kaliskiego historyka znajduje się spis 150 zakonników pochowanych w podziemiach ówczesnego kościoła reformatów w latach 1644-1862. Spis Chodyńskiego obejmuje łącznie ponad 770 osób. Jednakże dla niniejszego opracowania uwzględnione zostaną jedynie osoby, które miejsce swojego wiecznego spoczynku znalazły w kryptach kościelnych i kaplicach, nie zaś na przykościelnym cmentarzu.

TRADYCJA POCHÓWKÓW W ŚWIĄTYNI / KOŚCIÓŁ JAKO SZCZEGÓLNE MIEJSCE POCHÓWKU

We wczesnym chrześcijaństwie święci męczennicy i wyznawcy byli grzebani na wspólnych cmentarzach *extra muros*, czyli poza granicami miasta. Z biegiem lat, miejsca ich pochówków stawały się ośrodkiem kultu, wokół których zaczęto wznosić budowle sakralne. Dlatego też pochówek w obrębie murów świątyni

¹⁶ Maciej Błachowicz, *Śmierć w dawnym Kaliszu. Dzieje chrześcijańskich pochówków, grobów i cmentarzy kaliskich od czasów najdawniejszych do 1914 r.* (praca magisterska), <https://docplayer.pl/5006275-Smierc-w-dawnym-kaliszu-dzieje-chrzeszcijanskich-pochowkow-grobow-i-cmentarzy-kaliskich-od-czasow-najdawniejszych-do-1914r.html> [dostęp: 22.07.2022], 88.

¹⁷ Tamże, 88.

lub, w ostateczności, na otaczającym ją cmentarzu, w pobliżu grobu świętego był najbardziej pożądanym. Panowało bowiem przekonanie, że szczątki świętych promieniają „świętością” na pochowanych tuż obok i zmniejszają lub zmagają winy grzeszników¹⁸.

Ta tendencja utrzymała się do początków średniowiecza, kiedy kościoły jako ośrodki kultu religijnego, zaczęły być lokowane *intra muros*, czyli w obrębie granic miast. W VIII w. wprowadzono wymóg umieszczania relikwii świętych w każdym kościele¹⁹. Spowodowało to wzrost zainteresowania pochówkiem w kościelnych murach, wręcz „inwazję zmarłych”²⁰.

We wczesnym średniowieczu Kościół starał się ograniczyć liczbę pochówków w świątyniach, by nie dopuścić do zamienienia ich w cmentarze. Sobór w Bradze w 563 r. zezwolił na umieszczanie grobów poza kościelnymi murami, co stało się zaczątkiem przykościelnych cmentarzy. Mimo to, najbardziej pożądanym miejscem pochówku od czasów późnego średniowiecza, stał się sam kościół. Dość szybko wytworzyło się prawo zwyczajowe dotyczące grzebania określonych kategorii osób w kościołach katedralnych, kanonicznych lub zakonnych²¹. Wyjątek stanowili członkowie danego zgromadzenia zakonnego, którzy zawsze powinni być grzebani w swojej świątyni lub w obrębie murów klasztornych²².

Oprócz zakonników, wewnątrz murów, mniej więcej od IX w. zaczęto chować w kościołach biskupów, cesarzy, królów i książąt wraz z rodzinami, a od XII w. także inne zasłużone osoby. Z czasem jednak liczba osób chcących spocząć wewnątrz kościoła była tak duża, iż chowano tam jedynie najbardziej zasłużone osoby – biskupów, opatów, panujących, fundatorów kościoła. Mimo iż prawo kościelne²³ zabraniało pochówków w obrębie murów kościoła, wierni nie stosowali się do tych przepisów i chowano zmarłych wewnątrz murów nieprzerwanie do XVIII w.²⁴ Zmarłych chowano w ziemi pod posadzką kościoła, a także w wydzielonych kryptach, a w samym wnętrzu budowli we wgłębieniach przykrywanych kamienną płytą²⁵, które znajdowały się najczęściej w nawach bocznych i kaplicach. Najbardziej okazałe kościoły katedralne i klasztorne zapełniały się ciałami zmarłych, do

¹⁸ O znaczeniu grobu świętego zob.: Peter Brown, *The cult of the saints. Its rise and function in Latin Christianity*, (London: SCM Press, 1981), 1-49.

¹⁹ *Dokumenty soborów powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski*, t. 1, oprac. Arkadiusz Baron, Henryk Pietras, (Kraków: Wydawnictwo WAM – Księży Jezuitów, 2002), 357.

²⁰ Philippe Ariès. *Człowiek i śmierć*, tł. Eligia Bąkowska, (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1989), 42 i n.

²¹ Elżbieta Dąbrowska. „W kościele czy poza kościołem – lokalizacja pochówków w Polsce piastowskiej”, *Acta Archaeologica Lodziensia*, 60 (2014), 81-82.

²² Tamże, 83.

²³ M.in. sobór w Bradze (563 r.), Moguncji (813 r.), Tribur (895 r.), Nantes (900 r.).

²⁴ <https://archeokonserwacja.wordpress.com/2013/01/21/439/> [dostęp: 2.07.2022].

²⁵ Błachowicz, *Śmierć w dawnym Kaliszu*, 50.

tego stopnia, że niekiedy dochodziło do gorszących scen. W 1650 r. w poznańskim kościele farnym sukcesorzy pewnego znamienitego i zasłużonego dla miasta zmarłego, nie mając gdzie go pochować, zaczęli na własną rękę usuwać inny nagrobek²⁶.

Takie nagromadzenie rozkładających się ciał zmarłych w zamkniętej przestrzeni, bez cyrkulacji powietrza, stawało się przyczyną gorszego samopoczucia u wiernych, a także wpływało na rozwój wielu chorób. Przede wszystkim jednak grzebane w płytkich grobach lub kryptach liczne ciała poddane procesom rozkładu i procesom gnilnym wydzielaly zapachy, na które uskarżali się wierni, a także były one przyczyną zagrożenia chorobami²⁷. Kwestia ta w wielu przypadkach stała się na tyle uciążliwa, że opisywano to w kościelnych kronikach. W jednym z poznańskich kościołów, pochodzące z XVI w. „wszystkie krypty [były] tak przepełnione, a wejście do nich prowadzące tak nieszczelne, że trupi zaduch zapełniał kościół²⁸. W szerszym kontekście zjawisko to weszło do dziewiętnastowiecznej powieści.

Na gruncie regionalnym, kaliskim, prekursorem badań nad cmentarzami oraz pochówkami w grodzie nad Prosną był z pewnością wspomniany już historyk i regionalista – Adam Chodyński. Stworzył wiele publikacji mających na celu upamiętnienie nekropolii oraz świątyń kaliskich²⁹. Pod koniec XX w. można zauważyć wzrost zainteresowania historią i kulturalnym znaczeniem cmentarzy kaliskich jak i innych miejsc pochówków w grodzie nad Prosną. Miało to z pewnością związek z groźbą likwidacji zabytkowych cmentarzy przy Rogatce³⁰. Istniejące od I poł. XIX w. trzy kaliskie nekropolie (katolicka, ewangelicka i prawosławna), usytuowane w niemalże samym centrum miasta, były świadectwem otwartości i różnorodności mieszkańców Kalisza nie tylko pod względem religijnym, ale również kulturowym. Stworzono wtedy m.in. ewidencję zabytkowych nagrobków i grobowców³¹. Powstało także szereg prac naukowych, poświęcone kaliskim nekropoliom³².

²⁶ Joanna Lubierska, Jakub Wojtczak. „*Non omnis moriar*. Pochowani w kryptach wybranych poznańskich kościołów”, *Kronika Miasta Poznania* 1 (2021): Podziemny Poznań, 151 i n.

²⁷ Joanna Lubierska. „Kilka słów o poznańskich nekropoliach”, *Rocznik Wielkopolskiego Towarzystwa Genealogicznego „Gniazdo”*, 5 (2011), 81.

²⁸ Józef Kotowski. *Kościół i parafia św. Marcina w Poznaniu*, (Poznań: Druk Św. Łazarskiej, 1938), 31–32.

²⁹ Tu wymienić można m.in.: cykl artykułów które ukazały się w „Kaliszaninie” w 1891, zatytułowanych *Cmentarze Kalisza* (nr 75, s. 3; nr 76, s. 4; nr 77, s. 3; nr 78, s. 4; nr 79, s. 4; nr 80, s. 3; nr 81, s. 3-4; nr 82, s. 3-4; nr 84, s. 3).

³⁰ Małyшко, *W krainie pamięci*, 10.

³¹ Tamże, 11.

³² Małyшко, *Zabytkowe cmentarze przy Rogatce w Kaliszu*, (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2003); tenże, *W krainie pamięci*; Błachowicz, *Śmierć w dawnym Kaliszu*; tenże; „Pochówki i epitafia w kolegiacie kaliskiej”, [w:] *Kolegiata*

POCHÓWKI W KOŚCIELE REFORMATÓW

Pierwsze pochówki w kościele reformatów odbyły się prawdopodobnie jeszcze w starym, drewnianym kościele. Później szczątki 19 zakonników zmarłych przed 1665 r., przeniesiono do nowo wybudowanej świątyni. Miejsce wiecznego spoczynku znalazło w jej murach ok. 750 osób świeckich i zakonników: 148 braci zakonnych pochowano w kościele w latach 1644–1862, a oprócz nich 580 osób pochodzących z Kalisza i spoza miasta. Byli to darczyńcy zakonu, osoby zasłużone dla miasta i regionu. Duża część osób pochowanych w kaliskim kościele reformatów należała do stanu szlacheckiego lub duchowieństwa³³.

W publikacji, sporządzonej na podstawie wspomnianej wyżej przechowywanej w Krakowie kroniki klasztornej, Adam Chodyński wymienił 622 osoby pochowane w kościele reformatów w Kaliszu: 575 osób pochowanych w podziemiach kościoła (w tym siedem osób w kaplicy rycerskiej oraz jedna pod progiem kościoła), 32 osób na cmentarzu lub pod kaplicą w ogrodzie oraz 15 osób, w wypadku których nie podał miejsca wiecznego spoczynku. Z tej ostatniej grupy można wyodrębnić pięć osób, których członkowie najbliższej rodziny spoczęli w kryptach kościoła, więc istnieje duże prawdopodobieństwo, że sami zostali pochowani razem z nimi³⁴.

Lata	Liczba pochówków w poszczególnych latach	Mężczyźni	Kobiety	Dzieci, których nie można określić płci
1686–1689	3	2	1	-
1690–1699	47	28	19	-
1700–1709	39	25	14	-

kaliska na przestrzeni wieków 1303-2003, red. Gerard Kucharski, Jacek Plota, (Kalisz: Sanktuarium Świętego Józefa, 2004), 17-18; tenże, „Pochówki i epitafia w kościele oo. Franciszkanów w Kaliszu”, [w:] *Franciszkanie kaliscy w ciągu wieków 1257-1997*, red. Stanisław Celestyn Napiórkowski, Gerard Kucharski, (Kalisz: „Edytor”, 2008), 249-270. Nie można pominąć artykułów opublikowanych w regionalnych czasopismach, zob. np.: Jolanta Delura, „Śladami krypt i nagrobków po kaliskich kościołach. Ukryte pod kamieniem”, *Kalisia Nowa*, nr 11 (42) (1997), 11-12; Jan Marczyński, „Nekropolie kaliskie miejscem pochówku prezydentów miasta (1806-1952)”, *Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Genealogicznego KALISIA*, 1 (2011), 55-71.

³³ Małyszko, *W krainie pamięci*, 59.

³⁴ Byli to: Molska, córka rejenta miejskiego kaliskiego (zmarła w 1701), Ludwik Rychłowski, syn chorążego sieradzkiego (zmarły w 1729), Wojciech Tarchała z Ogródów (zmarły w 1781), Brygida Kiedrzyńska, pierwsza żona Jakuba, burgrabiego kaliskiego (zmarła w 1786) oraz Antoni Kiedrowski z Czachur (zmarły w 1788).

1710–1719	48	24	23	1
1720–1729	61	36	25	-
1730–1739	66	29	35	2
1740–1749	34	19	15	-
1750–1759	44	26	18	-
1760–1769	42	26	16	-
1770–1779	53	18	35	-
1780–1789	41	21	20	-
1790–1799	48	24	22	2
1800–1809	39	16	23	-
1810–1819	7	6	1	-
1820–1829	3	1	2	-
1830–1839	5	1	4	-
Razem: 153 lata	580	302	273	5

Tab. 1. Liczba wszystkich osób świeckich pochowanych z podziałem na dziesięciolecia. Źródło: oprac. Własne autorów.

Nie jest możliwe ustalenie przynależności stanowej każdej z pochowanych osób z powodu braku aktów zgonów lub bardzo ogólnikowych informacji w nich zawartych. W wielu zapisano tylko imię i nazwisko, oraz datę pochówku.

SZLACHTA

Najliczniejszą grupę wśród pochowanych w kaliskim kościele reformatów stanowiła szlachta, przynajmniej ok. 70-80% grobów. Najliczniej były reprezentowane rodziny Koźmińskich h. Poraj oraz Węgierskich h. Wieniawa. Każda z nich pochowała w kościele po 15 osób. Z Koźmińskich u reformatów wieczny spoczynek znaleźli: starosta, chorąży, sędzia, żony kasztelanów, cześników, ich dzieci. Z Węgierskich najbardziej znamienitą osobą pochowaną w kościele kaliskim był pułkownik wraz z żoną. Pozostali byli ziemianami, właścicielami okolicznych dóbr leżących w ówczesnym powiecie kaliskim.

Rodzina	Liczba pochowanych	Mężczyźni	Kobiety	Dzieci
Koźmińscy h. Poraj	15	8	7	-
Węgierscy h. Wieniawa	15	4	5	6
Niemojowscy h. Wierusz	9	6	3	-
Grabińscy h. Drya	8	5	3	-
Przespolewscy h. Topór	8	5	3	-
Rychłowscy h. Nałęcz	8	2	4	2
Trąbczyńscy h. Drya lub Topór	8	4	4	-
Zajączkowie h. Świnka	8	5	3	-
Gembartowie h. Jastrzębiec	7	4	3	-
Miniszewscy h. Topór	7	4	3	-
Razem	93	47	38	8

Tab. 2. Najliczniej pochowane rodziny w kryptach klasztornych. Źródło: oprac. własne autorów.

Z innych rodzin szlacheckich w kościele reformatów pochowani zostali przedstawiciele następujących familii: Korzeniccy h. Syrokomla (6), Nasierowscy (Nosiorowscy) h. Ślepowron (6), Nowowiejscy h. Jastrzębiec (6), Parczewscy h. Nałęcz, Iłowieccy h. Ostoja (5), Miaskowscy h. Bończa (5), a także Błęszyńscy h. Oksza (4), Droszewscy h. Wczele (3), Głoskowscy h. Korab (3), Modlibowscy h. Drya (3), Radolińscy h. Leszczyc, (3), Kotarbscy h. Pniejnia (2), Politańscy h. Ostoja (2), Kiedrzyńscy h. Ostoja (2).

Wśród pochowanych u reformatów urzędników staropolskich najliczniejszą grupę stanowili sędziowie – pochowano ich w kryptach aż 11. Oprócz nich, miejsce wiecznego spoczynku znalazło: 4 chorążych, 3 starostów, 2 szambelanów, 2 stolników, 2 podczaszych, 2 mieczników, 2 burgrabów, 1 skarbnik, 1 podkomorzy oraz 1 kasztelan. Do ogólnej liczby nie zostali włączeni członkowie ich rodzin: żony oraz dzieci.

Oprócz urzędników w kryptach spoczęło 8 osób związanych z wojskowością (3 pułkowników, 1 major, 1 kapitan, 2 wojskowych, 1 żołnierz), 8 księży i 2 zakonnice (klaryska i bernardynka).

Wśród pochowanych znalazły się także osoby związane z sądownictwem, w tym 5 notariuszy i 3 regentów, kierujący pracami kancelarii sądowej. Do ogólnej liczby nie wliczają się członkowie ich rodzin: żony oraz dzieci.

ZAKONNICY

Oprócz duchownych pochowanych w kryptach kościoła wymienionych w spisie dobrodziejów, nie można nie wspomnieć, że swoje miejsce spoczynku znaleźli tu również tutejsi zakonnicy. W księgach klasztornych w spisie duchownych wymienionych jest 150 osób, z czego dwie osoby można wykluczyć, gdyż byli to słudzy kościelni pochowani na cmentarzu św. Trójcy³⁵.

Zakonników grzebano w kryptach kościoła od samego początku jego istnienia. Pierwszym wymienionym zakonnikiem był kleryk Anzelm Czercius, pochowany w 1644 r. W wieku XVII w kryptach spoczęło jeszcze 41 braci, w następnym wieku 82, zaś w XIX w. (do 1862 r.) 24.

Wśród pochowanych duchownych na uwagę zasługują ci z nich, którzy zostali wymienieni w wydanym w 1760 r. *Kalendarzu Seraficznym* autorstwa księdza Stanisława Kleczewskiego. Byli to m.in.: ks. Wawrzyniec Lachowski zmarły w 1742 r., któremu autor przypisał dar uzdrawiania chorych³⁶ czy zasłużony dla zakonu gwardian ks. Bernardyn Kaliski zmarły w 1706 r.³⁷.

MIESZCZAŃSTWO

Niezwykle trudno ustalić precyzyjnie liczbę mieszczan pochowanych w kościele reformatów w Kaliszu. W niniejszym opracowaniu przyjęliśmy założenie, że zaliczymy do tej grupy zmarłych określonych mianem „obywatela kaliskiego” lub osoby „z Kalisza”. Zdajemy sobie sprawę z braku precyzji takiego wyróżnika, ponieważ szlachta także zamieszkiwała miasto, ale z dostępnych źródeł nie sposób wywieść bardziej ścisłego kryterium. Mamy też świadomość, że osoby, przy których nazwiskach nie podano żadnego określenia stanowego (np. Charłupska, Filozof, Majer) – także mogli należeć do mieszczan.

Mieszczkańska oprawa pogrzebu była znacznie skromniejsza niż u szlachty, jednak to pochówek kaliskiego radnego szczególnie zapisał się w annałach. W akcie zgonu³⁸ Mateusza Brzostowskiego w 1742 r. zapisano:

³⁵ Chodyński, *Kościół i klasztor*, 35.

³⁶ *Kalendarz Seraficzny Zamykający w sobie Żywoty Wielebnych Sług Boskich Zakonu S.O. Franciszka Reformatów Polskich Osobliwą Świątobliwością znamienitych*, Lwów 1760, s. 55.

³⁷ *Kalendarz Seraficzny*, s. 236-237.

³⁸ Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Kalisz, par. sub. tit. S. Nicolai, Liber Mortuorum 1730–1781, sygn. 39, str. 22, nr 1/1742.

Die 26 Februarii spectabilis dominus Mathaeus Brzostowski civis Calissiensis, emeritissimus vir, annorum circiter 80, religiosissime dispositus et sacramentis munitus obiit. Qua syndicus tumulatus apud patres reformatos. Circa introductionem cadaveris illius ad ecclesiam praenominatorum religiosorum ratione praecedentiae ortum litigium. Eventum facti relinquo memoriae successorum³⁹.

Już w metrycyce lakonicznie podano, że pogrzeb Brzostowskiego nie przebiegał w spokoju, stosownie do powagi wydarzenia.

9 kwietnia pochowano Macieja Brzostowskiego, razy kilka Radnego m. Kalisza i dobrodzieja ks. Reformatów. Ten Brzostowski umarł w dniu 26 lutego, a pogrzeb jego by naznaczony na dzień 1 marca. Jednakże w dniu 28 lutego Kanonicy regularni kaliscy wyexportowali ciało zmarłego prowadząc je do swego kościółka ś. Trójcy, stojącego wprost kościoła OO. Reformatów. Gdy przyszli przed bramę cmentarza OO. Reformatów, wtedy ciż wyszli naprzeciwko w kondukcje. Z tego Kanonicy wszczęli spór, że Reformaci niewłaściwie wystąpili, bo Brzostowski był ich dobrodziejem. Reformaci po powrocie swym do klasztoru zaniesli zaraz skargę do Konsystorza kaliskiego; ten przecież im oświadczył, że sprawa ta należy do Konsystorza arcybiskupiego w Łowiczu. Kanonicy kazali pilnować ciało w kościele zamkniętym, a sami nocując w domu pobliskim, czuwali. W d. 1 marca z rana udali się Reformaci do exekutorów testamentu Brzostowskiego, lecz Kanonicy około 7-ej z rana, trumnę z kościoła Ś-ej Trójcy do Ś-go Mikołaja przewieźli i tam przechowali; w trakcie tego Franciszkanie i Bernardyni odbywali u Reformatów exekwie za nieboszczyka. Obecna temu wszystkiemu szlachta chciała odbić ciało Brzostowskiego od Kanoników, lecz ją od tego wstrzymano. Gwardian reformacki wyprawił posłańca do Nuncjatury w Warszawie, która odesłała go do Łowicza. Tam też zapozwał gwardian Kanoników. Na skutek tej skargi Prymas wydał wyrok: że przełożony Reformatów z przełożonym Kanoników mają się w trzecim miejscu za pośrednictwem kapituły lub Jezuitów przeprosić, że Kanonicy ciało zmarłego obowiązani są odprowadzić do kościoła Reformatów, a odśpiewawszy kondukt, powrócić do siebie. W d. 27 marca doniósł Prowincjał Gwardianowi, że Prymas zdecydował zawarcie ugody przed Surogatem kaliskim, z warunkiem iżby Kanonicy w ciągu dni ośmiu ciało Brzostowskiego z procesją do Reformatów odwieźli. Surogat kaliski Józef Świtalski, zavezwał strony do siebie. Ugoda nastąpiła pod warunkami powyższemi; exhumację naznaczono na d. 7 kwietnia; w dniu 8 t. m. wyprowadzono ciało wieczorem przy odgłosie wszystkich dzwonów Kalisza. Gwardian reformacki przyjął zwłoki przy bramie cmentarza. Nazajutrz odbyto wspólne nabożeństwo u Reformatów przy muzy-

³⁹ Tłumaczenie: Dnia 26 lutego zmarł sławetny pan Mateusz Brzostowski mieszczanin kaliski, wielce zasłużony mąż liczący około 80 lat, z pobożnością przygotowany [na śmierć] i opatrzony sakramentami. Pochowany jako syndyk u oo. reformatów. Przy wprowadzeniu jego zwłok do kościoła tychże zakonników powstał spór względem precedencji. Jego wynik pozostawiam pamięci następców/spadkobierców – transkrypcja i tłumaczenie z j. łacińskiego – B. Małecki.

ce jezuickiej. Całe to zajście nie powinno nikogo gorszyć, była to rzecz ludzka, wynikała z błędnego rozumienia praw, jakie jednemu z dwóch konwentów służyć miały; w części nawet miało ono i swoją jasną stronę, bo gdy Brzostowski⁴⁰ był dobrodziejem obu zgromadzeń, każde więc z nich chciało mu spłacić dług wdzięczności, chociaż zmarły ani przewidział, że będzie przedmiotem podobnych sporów, procesów, ceremonii uroczystych, przejażdżek z grobu do grobu i pochowu w dwóch kościołach⁴¹.

CHŁOPI

Wśród pochowanych znaleźli się również przedstawiciele najniższego stanu. Można tu wymienić m.in. członków rodziny Tarchała z Ogrodów: Wojciecha, Barbarę oraz Józefatę, a także „chłopka” Tomasza z Lewkowa, który pochowany został w kościele pod kaplicą. Jego aktu zgonu nie odnotowano w parafii Lewków, nie ma go również w księgach dwóch parafii kaliskich: św. Józefa oraz św. Mikołaja. Nie zachowały się przekazy mówiące o tym, jaki przebieg miał chłopski pogrzeb i z jakich powodów pochowani zostali w kryptach klasztornych, tuż obok szlachty i bogatego mieszczaństwa.

CZYSZCZENIE KRYPT

Krypty znajdujące się pod kościołem, chociaż rozległe, nie mogły stanowić miejsca pochówku dla każdego. Bardzo szybko zapełniały się trumnami zakonników i osób świeckich. Najliczniejsze pod tym względem były lata 1720–1739, kiedy pochowano 127 osób, co daje ponad 5 pogrzebów miesięcznie.

Kilka razy zachodziła konieczność przygotowania miejsca na nowe pochówki, czyli tzw. oczyszczania krypt i przenoszenia szczątków zmarłych w inne miejsce, najczęściej do wspólnego grobu na przykościelnym cmentarzu. Wiadomo przynajmniej o trzech takich przypadkach: w 1763 r., w 1797 r. i w 1846 r.⁴²

[1797] Dnia 13, 14 i 15 lutego wielkie i uroczyste pochowanie kości po oczyszczeniu wszystkich grobów podkościelnych. Liczne miejscowe świeckie i zakonne oraz przyjezdne z 3-ch dekanatów duchowieństwie odprawiało uroczyste nabożeństwo żałobne; w pierwszym dniu odprawiono samych mszy 93 [...] ⁴³

Najwięcej informacji mamy o ostatnim czyszczeniu krypt:

⁴⁰ Pomyłka w tekście, powinno być: Brzostowski.

⁴¹ Chodyński, *Kościół i klasztor*, 46-47.

⁴² Małyżko, *W krainie pamięci*, 61.

⁴³ Chodyński, *Kościół i klasztor*, 36.

W 1846 roku przedsięwzięto czyszczenie grobów kościoła OO. Reformatów, w skutek czego została się tylko marmurowa trumna fundatora kaplicy rycerskiej Piotra Sokolnickiego i zwłoki Klińskiego; resztę trumien i szczątków ludzkich wyniesiono z grobów. Olbrzymim stosem i w należyтым poszanowaniu, poskładano te szczątki między wielką lipą na cmentarzu kościelnym, a murem kaplicy rycerskiej. Całe miasto oglądało z ciekawością resztki habitów, kontuszów, żupanów, pasów, robronów, fryz itp. na kościach ludzkich wiszących, jak wymowna groźba dla żywych i jak przypomnienie zgasłej przeszłości. Było to milczące kazanie z tematów: „Pamiętaj na śmierć” i „Wszystko jest próżnością”, bo też dłoń śmierci i grób, potargały nawet odzienie na szczątkach, niegdyś będących mieszkaniem ducha ludzkiego. Pochowanie tych kości odbyło się z wielką uroczystością d. 4 maja 1846 roku. Pogrzebano je w głębokim dole, w miejscu jak wyżej, to jest między ścianą kościoła, ścianą kaplicy żołnierskiej, a murem okalającym cmentarz⁴⁴.

W 1803 r. kamera pruska kaliska (niem. Die Kriegs und Domänenkammer) wydała reskrypt zakazujący chowania ciał osób zmarłych w kościołach i przy nich. To zarządzenie spowodowało teoretycznie tylko zaprzestanie praktyki grzebania ciał w świątyniach, ponieważ wskutek wyjątkowych zezwoleń do 1839 r. w kościele reformatów pochowano jeszcze 39 osób⁴⁵.

Zgodnie z zarządzeniem zezwolono na pochówki zakonników z macierzystego zgromadzenia, a także biskupów, prałatów, proboszczów, kolatorów (za wyjątkiem dobrodziejów), pod warunkiem pogrzebania ich w grobie, zamurowania trumny lub posypania albo polania szczątków niegaszonym wapnem⁴⁶.

W kościele poreformackim w Kaliszu nie zachowały się trumny ze szczątkami pochowanych osób, ale dzięki zbiorowemu epitafium i kronice klasztornej wiemy, kto znalazł tu miejsce wiecznego spoczynku. Była to głównie szlachta i bogate mieszczaństwo, a wśród nich urzędnicy, wojskowi, duchowni i zakonnicy, mężczyźni, kobiety, dzieci, nierzadko całe rodziny w obrębie dwóch, trzech pokoleń. W kryptach pochowano również kilku, może kilkunastu chłopów, choć dziś nie jesteśmy w stanie wyjaśnić, jakie powody skłoniły władze zakonne do takiego ich wyróżnienia.

Pochówek w klasztorze niewątpliwie był wyróżnieniem, w odróżnieniu od przykościelnego cmentarza, a pieniądze ofiarowane przez rodzinę na liczne msze, egzekwie i podzwonne, dawały nadzieję na zbawienie duszy.

⁴⁴ Tamże, 58-59.

⁴⁵ Tamże, 49.

⁴⁶ Tamże, 56 i n.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Kalisz, par. sub. tit. S. Nicolai, Liber Mortuorum 1730–1781, sygn. 39, str. 22, nr 1/1742.

Archiwum o. Franciszkanów w Krakowie. *Scrutinium antiquitatis conventus Calisiensis PP. Reformatorum*.

Chodyński, Adam. 1874. *Kościół i klasztor OO. Reformatorów w Kaliszu*, Warszawa.

Kalendarz Seraficzny Zamykający w sobie Żywoty Wielebnych Sług Boskich Zakonu S.O. Franciszka Reformatorów Polskich Osobliwą Świętobliwością znamienitych, Lwów 1760.

Koralewicz Aleksy. 1722. *Additament do Kronik Braci Mniejszych albo genealogia reformy do Królestwa Polskiego*. Warszawa.

Niesiecki, Kasper. 1840. *Herbarz polski*, T. 5. Lipsk.

Raciborski Józef. *Wojskowi i urzędnicy pogrzebani w podziemiach, grobach kościoła, Bernardynów, ewangelickim dawniej jezuitów, Franciszkanów, św. Mikołaj, N.P. Marii, Reformatorów*. Rękopis w zbiorach Miejskiej Biblioteki Publicznej im. A. Asnyka w Kaliszu, każdy kościół posiada oddzielną kartę.

OPRACOWANIA

Ariès, Philippe. 1989. *Człowiek i śmierć*, tł. Eligia Bąkowska. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Bieniecki, Ryszard. 2019. *Calisia Devastata Calisia Restituta – Kalisz zburzony Kalisz odrodzony*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Błachowicz, Maciej. 2004. „Pochówki i epitafia w kolegiacie kaliskiej”. W: *Kolegiata kaliska na przestrzeni wieków 1303-2003*, red. Gerard Kucharski, Jacek Plota. Kalisz: Sanktuarium Świętego Józefa.

Błachowicz, Maciej. 2008. „Pochówki i epitafia w kościele oo. Franciszkanów w Kaliszu”. W: *Franciszkanie kalisy w ciągu wieków 1257-1997*, red. Stanisław Celestyn Napiórkowski, Gerard Kucharski. Kalisz: „Edytor”.

Błachowicz, Maciej. 2003 (praca magisterska). *Śmierć w dawnym Kaliszu. Dzieje chrześcijańskich pochówków, grobów i cmentarzy kaliskich od czasów najdawniejszych do 1914 r.* <https://docplayer.pl/5006275-Smierc-w-dawnym-kaliszu-dzieje-chrzescijanskich-pochowkow-grobow-i-cmentarzy-kaliskich-od-czasow-najdawniejszych-do-1914r.html>

Brown, Peter. 1981. *The cult of the saints. Its rise and function in Latin Christianity*. London: SCM Press.

Dąbrowska, Elżbieta. „W kościele czy poza kościołem – lokalizacja pochówków w Polsce piastowskiej”, *Acta Archaeologica Lodziensia*, 60 (2014).

Delura, Jolanta. „Śladami krypt i nagrobków po kaliskich kościołach. Ukryte pod kamieniem”, *Kalisia Nowa*, nr 11 (42) (1997), 11-12.

Dokumenty soborów powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski, t. 1. 2002. Oprac. Arkadiusz Baron, Henryk Pietras. Kraków: Wydawnictwo WAM – Księża Jezuici.

Drewicz, Andrzej. *Kościół i klasztor poreformacki*, [w:] wkaliszu.pl; https://wkaliszu.pl/8042328/Kosciol_i_klasztor_poreformacki.html

<https://archeokonserwacja.wordpress.com/2013/01/21/439/>

Katalog zabytków sztuki w Polsce. T. 5: Województwo poznańskie. Z. 6: Powiat kaliski. 1960. Oprac. Teresa Ruszczynska, Aniela Sławska, Zofia Winiarz. Warszawa: Polska Akademia Nauk.

Kotowski, Józef. 1938. *Kościół i parafia św. Marcina w Poznaniu*. Poznań: Druk Św. Łazarskiej.

Kronika Reformatów poznańskich. 2006. Oprac. Jacek Wiesiołowski, Salezy Bogumił Tomczak, Grzegorz Andrzej Wiśniowski, tłum. Anna Strzelecka. Poznań: Wydawnictwo Miejskie.

Lubierska, Joanna, Wojtczak, Jakub. „*Non omnis moriar*. Pochowani w kryptach wybranych poznańskich kościołów”, *Kronika Miasta Poznania* 1 (2021).

Lubierska, Joanna. „Kilka słów o poznańskich nekropoliach”, *Rocznik Wielkopolskiego Towarzystwa Genealogicznego „Gniazdo”*, 5 (2011).

Małyżko, Stanisław. 2003. *Zabytkowe cmentarze przy Rogatce w Kaliszu*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Małyżko, Stanisław. 2021. *W krainie pamięci. Kaliskiego cmentarze i miejsca pochówku dawniej i dziś*. Kalisz: Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej.

Marczyński, Jan. „Nekropolie kaliskie miejscem pochówku prezydentów miasta (1806-1952)”, *Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Genealogicznego KALISIA*, 1 (2011), 55-71.

Prejs, Roland. „Źródła do dziejów zakonników Królestwa Polskiego po kasacie klasztorów w 1864 r. Szkic zagadnienia”, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 67 (1997).

PRZEKRÓJ SPOŁECZNY MIESZKAŃCÓW KALISZA POCHOWANYCH W PODZIEMIACH KOŚCIOŁA POREFORMACKIEGO W II POŁ. XVII – I POŁ. XIX W.

STRESZCZENIE

Bracia Mniejsi Ściślejszej Obserwancji zostali sprowadzeni do Kalisza w XVII w. W podziemiach kościoła, który jest obecnie siedzibą parafii Świętej Rodziny, mieszczącym się na historycznym Wrocławskim Przedmieściu, od II poł. XVII w. znaleźli miejsce spoczynku nie tylko zakonnicy, ale również przedstawiciele wszystkich stanów społecznych: szlachty, mieszczaństwa a nawet chłopstwa. Mimo iż zakon zlikwidowano w 1864 r., w 1914 r. budowla ucierpiała wskutek bombardowań, a w podziemiach kościoła nie zachowały się trumny ze szczątkami pochowanych osób, to dzięki zachowanemu epitafium umieszczonemu w bocznym ołtarzu, kroniki klasztornej przechowywanej w Archiwum o. Franciszkanów w Krakowie a także innych źródeł, możliwe jest odtworzenie listy osób, które znalazły wieczny spoczynek w podziemiach świątyni. Ponadto, omówiono tradycję pochówków chrześcijańskich w świątyniach oraz przybliżono historię odłamu zakonu franciszkańskiego w Kaliszu.

SŁOWA KLUCZOWE

Kalisz, pochówki, krypty, podziemia, epitafium, szlachta, zwyczaje pogrzebowe, kronika klasztorna

CROSS-SECTION STUDIES OF KALISZ CITIZENS BURIED
IN THE CRYPT OF REFORMATIVE CHURCH IN THE SECOND HALF
OF THE 17TH – FIRST HALF OF 19TH CENTURY

ABSTRACT

The Friars Minor of the Strict Observance, were brought to Kalisz in the 17th century. In the historic Wrocławskie Przedmieście there is a church located, from the second half of the 17th century, currently serving as the seat of the parish of the Holy Family. In its basement not only monks, but also representatives of all social classes: nobility, bourgeoisie and even the peasantry had found their resting place. Although the order had been dissolved in 1864, and in 1914 the building was destroyed in heavy bombardments, and the coffins demolished, it is still possible to reconstruct the list of people who found their eternal rest in the basement. The sources include the epitaph which preserved in the side altar, the monastery chronicle kept in the Archives of the Franciscan Fathers in Krakow, and others. In the article also the tradition of Christian burials in temples has been discussed and the history of the branch of the Franciscan order in Kalisz presented.

KEYWORDS

Kalisz, burials, crypts, underground, epitaph, nobility, funeral customs, monastery chronicle